

doi The necessity of correcting the date of Gitigoshā and introducing the manuscripts of the work

Reza sadeghi¹ Alireza shabanlu²

Submitted: 19-10-2022 Revised: 17-11-2022 Accepted: 26-11-2022 Published: 23-09-2023 pp.4-32

Abstract

One of the most important sources of research in the history of Zandiyeh is the book Tarikh Giti-Gosha by Mirza Seyyed Mohammad Sadegh Mousavi Isfahani, nicknamed, a tasteful poet and a talented writer of this period. This work has two parts which were completed after the death of the author by his student Mirza Abdul Karim bin Alireza Sharif Shirazi and after him Mohammad Reza Shirazi. Taken together, this work narrates the life and characteristics of Karim Khan Zand from the beginning to the end of the work of Lotf Ali Khan Zand (1209 AH). For the first time in 1317 A.H., Saeed Nafisi corrected the erroneous and distorted Gitigoshā by using only a late manuscript and by his own admission, without reporting any copy differences and by recreating nearly 25 pages of the original manuscript. With the investigations done and by referring to the indexes, it becomes clear that there are about 37 manuscripts of this work in the libraries of Iran and the world, and probably the manuscripts which are very close to the date of Gitigoshā's authorship and the proofreader did not use them. Therefore, with the availability of these manuscripts, it is felt necessary that this important and valuable work be corrected and refined again to present a revised work with comments from it. In this essay, while pointing out the shortcomings of Saeed Nafisi's correction, we introduce the existing manuscripts of this work.

Keywords: Giti Gosha history, Mohammad Sadegh Nami Esfahani, Zandiyeh, proofreading, edition.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

1. PhD student of Faculty of Language and Literature. Institute of Cultural Studies and Human Sciences. Tehran. Iran. (corresponding author: reza.s.bidar@gmail.com)

2. Associate Professor of Faculty of Language and Literature. Institute of Cultural Studies and Human Sciences. Tehran. Iran.

References

- Alvandi, Reza; Sohrabi, Mina (2018), "A Study of the Turkish and Mongolian Vocabulary of the History of Gitigosh", Tarikh-e-No, Vol. 8, No. 23, pp. 117-126.
- Bahar, Mohammad Taghi (2011). Stylistics or History of the Development of Persian Prose, Volume 3, Fourth Edition, Tehran: Zavvar.
- Beer, Ernst (1888). Das Tarikh-i Zandije, Des Ibn Abdel Karim Ali Riza Von Siraz, Liden: Druck Und Verlag von E. J. Brill.
- Daneshpajouh, Mohammad Taghi (1978). List of Manuscripts in the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran, Volume 16, Tehran: University of Tehran.
- ----- (2011) Catalogue of Iranian Manuscripts (Fankha), Volumes 1 and 6, Tehran: National Library and Archives Organization of Iran.
- Derayati, Mustafa (2010). Catalog of Iranian Manuscripts (Dena), Volumes 1 and 2, Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Assembly.
- Etesami, Yousef (1931). List of the Library of the National Assembly, Volume 2, Tehran: Majles Press.
- Flamarzi, Fatemeh (2016). "A Study of the Historiography and Historiography of an Isfahani Name in the History of Gitigosh", Parseh, Vol. 16, No. 26, pp. 133-146.
- Ghaffari, Abul-Hasan (1369). Gulshan-e-Murad, edited by Gholam-Reza Tabataba'i Majd, Tehran: Zarrin.
- Hedayati, Hadi (1955), Tarikh Zandiyeh; Volume 1, Iran in the Time of Karim Khan (1165-1193), Tehran: University of Tehran.
- Hosseini Eshkvari, Seyed Ahmad (2005). List of Manuscripts in the Library of the Grand Ayatollah Boroujerdi Institute-Qom, Volume 1, Qom: Majma' al-Imran Islamic Archives.
- <https://iranicaonline.org/>
- <https://www.nlai.ir/>
- Kakavand, Samaneh (2016), "Nowruz Rituals in the Mirror of the History of Gitigosh of the Zand Dynasty", Tarikh-e-Noor, Vol. 44, pp. 1-19.
- Khatami, Ahmad (2000). History of Iranian Literature in the Period of Literary Return, Volume 2, Second Edition, Tehran: Paya.
- Mahdavi, Mosleh al-Din (1386), A'lam al-Isfahan, Volume II, Isfahan: Isfahan Municipality Cultural and Recreation Organization, Isfahan Studies Center and House of Nations.
- ----- (1382), List of Persian Books, Volume II, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Manzavi, Ahmad (1348), List of Persian Manuscripts, Volume VI, Tehran: Regional Cultural Institute.
- Mashar, Khan Baba (1350). List of Persian Printed Books, Volume I, Tehran: Arjang Printing House.
- ----- (1989), Tarikh Gitigosh in the History of the Zand Dynasty, edited and annotated by Azizollah Bayat, Tehran: Amir Kabir.
- ----- (1989), Tarikh Gitigosh, with an introduction by Saeed Nafisi, fourth edition, Tehran: Iqbal.

Studies

Original Paper

Report and Review

- ----- (1994), Nama Nami; Khosrow and Shirin, Layla and Majnoon, Wamegh and Azra, Darj Gohar; edited by Raviyeh Kord Afshari, Vajiheh Karam Pasandi, Nasrin Rostami Tehrani, Tehran: Sokhanvaran.
- Nami Isfahani, Mohammad Sadeq (1934), Tarikh Gitigosh in the History of the Zand Dynasty with its two sub-sections, edited and introduced by Saeed Nafisi, Tehran: Iqbal Bookstore and Printing House.
- Nikobakkht, Naser; Ranjbaran, Abbas (2008). "Criticism and Analysis of Saeed Nafisi's Method in Correcting Classical Persian Literary Texts", Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Vol. 16, No. 60, pp. 131-153.
- R. Pari, Jan (1989), Karim Khan Zand; History of Iran between 1747-1779 AD, translated by Ali Mohammad Saki, Tehran: Nashre no.
- ----- (2006), Karim Khan Zand, Tehran: Cultural Research Office.
- Shabani, Reza (2004), History of Iranian Political-Social Developments in the Afshari and Zand Periods, Tehran: Samt.
- Shahavari Shirazi, Abdul Karim bin Ali Reza (1267 AH), History of the Zand Dynasty, edited by Ernst Beer, Leiden: Braille.
- Shayesteh, Fereydoun (2003), "A Look at the Book of Gitigosh in the History of the Zand Dynasty", Mah-e-Tarih-e-Geography, Farvardin, Ordibehesht, Vol. 66 and 67, pp. 66-68.
- ----- (1357 AH), Al-Dhari'a Ilya Tasnif al-Shi'a, Part III, Najaf al-Ashraf: Al-Izzi Press.
- Tehrani, Agha Buzurg (1956), Al-Dhari'a to the Works of the Shi'a, Volume 10, Tehran: Majles Press.

doi ضرورت تصحیح تاریخ گیتی‌گشا و معرفی دست‌نویس‌های اثر

رضا صادقی^۳ علیرضا شعبانلو^۴

از صفحه ۴ تا صفحه ۳۲ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۸/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۰۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۰۱

چکیده

یکی از مهم‌ترین منابع پژوهش در تاریخ زندیه، کتاب تاریخ گیتی‌گشا اثر میرزا سید محمدصادق موسوی اصفهانی متخلص به نامی (درگذشت ۱۲۰۴ ق)، شاعر خوش ذوق و نویسنده توانای این دوره می‌باشد. تاریخ گیتی‌گشا دارای دو ذیل است که پس از درگذشت نویسنده توسط شاگردش میرزا عبدالکریم بن علیرضا شریف شیرازی و پس از او محمدرضا شیرازی تکمیل گردیده است. روی هم‌رفته اثر با احوال و اوصاف کریم خان زند آغاز و تا پایان کار لطفعلی خان زند (۱۲۰۹ ق) را روایت می‌نماید. نخستین بار در سال ۱۳۱۷ ش سعید نفیسی تنها با بهره‌گیری از یک نسخه خطی متاخر و به ادعان خویش پرغلط و مخدوش گیتی‌گشا را بدون گزارش اختلاف نسخ و با بازآفرینی قریب به ۲۵ صفحه از دست‌نویس اصلی، تصحیح نموده است. با بررسی‌های صورت گرفته و با مراجعه به فهرس این مسئله روشن می‌شود که از اثر حاضر قریب به ۳۷ دست‌نویس در کتابخانه‌های ایران و جهان موجود می‌باشد و بسا دست‌نویس‌هایی که بسیار به تاریخ تألیف گیتی‌گشا نزدیک بوده و مصحح از آن‌ها بهره نبرده است. بنابراین با دستیاب شدن دست‌نویس‌های بیشتر از تاریخ گیتی‌گشا، ضرورت احساس می‌شود که این اثر با اهمیت و ارزشمند مجدد مورد تصحیح و مذاقه قرار گیرد تا اثری منقح با تعلیقات از آن ارائه گردد. در ذیل جستار حاضر ضمن اشاره به کاستی‌های تصحیح سعید نفیسی به معرفی دست‌نویس‌های موجود از این اثر می‌پردازیم.

کلیدواژگان: تاریخ گیتی‌گشا، محمدصادق نامی اصفهانی، زندیه، تصحیح، نسخه‌شناسی.

Cite this article: Sadeghi, reza; shabanlu, alireza. (2023) The necessity of correcting the date of Gitti Gosha and introducing the manuscripts of the work. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsi va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-2, 4-32. <https://doi.org/10.22034/crtc.2022.366345.1048>

۳. (نویسنده مسئول) دانشجوی دکتری پژوهشکده زبان و ادبیات. پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و علوم انسانی. تهران. ایران.:

Email: reza.s.bidar@gmail.com

۴. دانشیار پژوهشکده زبان و ادبیات. پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و علوم انسانی. تهران. ایران.

۱. مقدمه

یکی از ادوار مهم تاریخ ایران دوره «زندیه» است. دوره‌ای به ظاهر کوتاه؛ اما پر از حوادث و رخداد‌های تاریخی مهم. این اهمیت تاریخی به قدری است که تاریخ ایران بعد از زندیه به شدت تحت تاثیر رخداد‌های این دوره قرار گرفته است (هدایتی، ۱۳۳۴: ۷). مهمترین منابع پژوهش در تاریخ زندیه آثار دست‌نویس تاریخ‌نگاران این دوره، از جمله «تاریخ گیتی‌گشا» اثر میرزا سید محمد صادق موسوی اصفهانی متخلص و مشهور به «نامی»^۱ شاعر خوش ذوق و نویسنده توانای این دوره است که خود شاهد بسیاری از رخداد‌های این عصر بوده و به شیوه ادبی و با زبانی آکنده از کنایات، اشارات، استعارات و تشبیهات به بیان رخداد‌های تاریخی دوره مذکور پرداخته است.

این اثر به درخواست برادرزاده کریم‌خان زند یعنی جعفرخان (متوفی ۱۲۰۲ق) در راستای نوشتن تاریخ سلسله زندیه به رشته تحریر درآمده است. نامی اصفهانی کتاب را با نگارش احوال و اوصاف و انساب کریمخان آغاز کرده و تا وقایع ۲۱ محرم ۱۲۰۰ ق سخن گفته است. بسیاری از وقایع را خود شاهد بوده و بدون کم‌وکاست شرح داده و یا وقایع را از خاطرات و مشاهدات و نوشته‌های میرزا محمد حسین فراهانی وزیر نقل کرده است (نامی اصفهانی، ۱۳۱۷: ۲۱۰). دست‌اجل کار نامی اصفهانی را ابتر گذاشته است چرا که وی به سال ۱۲۰۴ ق در گذشته است و شاگرد وی عبدالکریم بن علی‌رضا شریف شیرازی^۲، مابقی تاریخ گیتی‌گشا را تحت عنوان ذیل اول، پس از درگذشت استادش و به فرمان میرزا محمد حسین فراهانی تالیف نموده است.

تاریخ گیتی‌گشا نامی است که میرزا عبدالکریم شیرازی به این کتاب نهاده است. این ذیل به طور کلی وقایع ایران پس از مرگ کریم‌خان و رویدادهای بعد از سال ۱۲۰۰ ق تا اواسط پادشاهی لطفعلی‌خان زند است. دومین ذیل کتاب درباره‌ی پایان احوال لطفعلی‌خان و حاج ابراهیم‌خان، کلانتر شیراز است و آن را محمدرضا شیرازی^۳ نوشته است که از این نویسنده اطلاع چندانی در دسترس نیست به هر روی، این کتاب با دو ذیل خود تاریخ کامل دوره زندیه از آغاز کار کریم‌خان زند تا پایان کار لطفعلی‌خان زند ۱۲۰۹ ق است.

تاریخ گیتی‌گشا، نوشته محمدصادق موسوی اصفهانی، وقایع‌نگار کریم‌خان زند سامان یافته که سه تألیف از سه نویسنده را درباره‌ی تاریخ خاندان زندیه به فارسی در بر دارد. وی به درخواست جعفرخان (م ۱۲۰۲)، برادرزاده کریم‌خان، به نوشتن تاریخ سلسله زندیه مأمور شدند و تاریخ گیتی‌گشا را پدید آوردند که از مهم‌ترین و معتبرترین اسناد تاریخی این سلسله به شمار می‌رود.

این اثر افزون بر تاریخ گیتی‌گشا (بخش نخست کتاب)، دو پیوست (ذیل) را از دو نویسنده در خود گنجانده و حوادث عصر نویسنده بخش نخست را تا ۲۱ محرم ۱۲۰۰ گزارش کرده و درباره بسیاری از رویدادها که وی آنها را دیده، بدون کم و کاست سخن گفته یا آنها را از خاطرات و مشاهدات و نوشته‌های میرزا محمدحسین فراهانی وزیر، نقل کرده است. ذیل نخستین (بخش دوم) آن را عبدالکریم بن علی‌رضا الشریف، شاگرد میرزا محمدصادق (نامی) نوشت. وی پس از مرگ نامی به فرمان میرزا محمدحسین فراهانی به دنبال کردن کار او فرمان یافت و پس از مرگ لطفعلی خان زند در ۱۲۰۹، به خدمت شاهان قاجار درآمد و تاریخی درباره سلطنت فتحعلی شاه سامان داد.

نخستین بخش کتاب (تاریخ گیتی‌گشا) که با مدح و ثنا و کنایات و استعارات فراوان آغاز می‌شود، به گزارش رویدادها از آغاز تاریخ زند تا حوادث ۲۱ محرم ۱۲۰۰ می‌پردازد. مرگ نادر شاه افشار و حوادث پس از آن و کارهای جانشینان او و اصل و نسب خاندان زند، درون‌مایه اصلی این بخش است و چگونگی انقراض افشاریان و آمدن کریم خان زند، ابوالفتح خان و علی مردان خان به اصفهان و نشانیدن اسماعیل میرزا صفوی، چیرگی محمدحسن خان قاجار بر اصفهان و پیروزی او بر علی مردان خان، آزاد خان و عبدالله خان، درون‌مایه گزارش‌های فصل‌های بعدی کتاب به شمار می‌رود.

ذیل نخست (بخش دوم) کتاب، رویدادهای ایران را پس از مرگ کریم خان گزارش می‌کند و به رویدادهای بعد از ۱۲۰۰ ق تا میانه دوران پادشاهی لطفعلی خان زند می‌پردازد. جنبش‌ها و پیدایی سلسله قاجار، از رویدادهایی است که عبدالکریم بدان می‌پردازد. با توجه به اینکه مؤلف این ذیل از گلشن مراد، نوشته میرزا ابوالحسن غفاری یاد می‌کند، تاریخ نوشته شدن آن را پس از ۱۲۱۰ ق می‌توان دانست.

ذیل دوم (بخش سوم) کتاب درباره پایان احوال لطفعلی خان و حاجی ابراهیم خان (کلانتر شیراز) به قلم آقا محمدرضا شیرازی است که اطلاعی از وی در دست نیست. بر پایه متن ذیل دوم، او این ذیل را پس از ۱۲۱۹ ق به پایان رسانده است. از نوشته‌های میرزا محمدصادق چنین می‌توان دریافت که پس از گذشت ۲۷ سال از انقراض دولت صفوی، باز هم به علت تعلق خاطر مردم به خاندان صفوی برخی از سرداران در پی انتساب و وابسته دانستن خود بدین خاندان بوده‌اند.

در باب اهمیت این کتاب می‌توان گفت افزون بر اسناد و گزارش وقایع‌نگاران قریب به چهار کتاب تاریخی از دوره زندیه باقی مانده است که هر یک به نحوی بیانگر رخدادهای عصر زندیه هستند. این آثار عبارتند از:

۱. تاریخ گیتی‌گشا (اواخر سده دوازدهم و اوایل سده سیزدهم هجری قمری) اثر نامی اصفهانی به همراه دو

ذیل آن

۲. گلشن مراد (۱۱۶۷ - ۱۲۰۳ قمری) اثر میرزا ابوالحسن غفاری کاشانی

۳. تاریخ زندیه اثر عبدالکریم بن علی‌رضا الشریف شیرازی (شهاوری)، (اوایل سده سیزدهم هجری قمری) که در حقیقت مختصر و خلاصه تاریخ گیتی‌گشا می‌باشد که این اثر توسط مستشرق آلمانی ارنست بیر در لیدن به چاپ رسیده است.

۴. دژه التاج (۱۱۹۴ ق) در احوال علیمرادخان اثر میرزا عبدالله خان شهاب‌ترشیزی

این آثار در حقیقت اصلی‌ترین منابع پژوهش در عصر زندیه هستند. تاریخ گیتی‌گشا از مهمترین و معتبرترین اسناد تاریخی دوره زندیه است، چرا که مولف آن از حوادث عصر خود تا ۲۱ محرم ۱۲۰۰ ق سخن گفته است و بسیاری از وقایع را که خود شاهد آن بوده، بدون کم و کاست شرح داده یا وقایع را از خاطرات، مشاهدات نوشته‌های میرزا محمد حسین فراهانی وزیر نقل کرده است.

۲. پیشینه پژوهش

۱. تاریخ گیتی‌گشا با دو ذیل آن، نخستین بار در سال ۱۳۱۷ ش از سوی انتشارات اقبال طهران با تصحیح سعید نفیسی منتشر و در اختیار جامعه علمی و ادبی کشور قرار گرفت. این اثر با مقدمه‌ای ۲۳ صفحه‌ای به همراه ۳۹۵ صفحه متن اصلی کتاب، بدون پانویس و گزارش اختلاف نسخ و تنها با ۳۷ صفحه اعلام و غلطنامه منتشر شده است.

اثر مذکور با یک دست‌نویس متعلق به مصحح و در موارد اختلاف و مشکل با مراجعه به دست‌نویس مجلس شورا که در تاریخ ۱۲۸۴ ق استنساخ شده است، مورد تصحیح قرار گرفته است. از کاستی‌های این اثر همانطور که در بیان مسئله و ضرورت پژوهش اشاره شد، مغلوپ بودن دست‌نویس، افتادگی‌های آن و مضاف بر آن ذوقی عمل کردن مصحح می‌باشد.

۲. تاریخ زندیه، اثر عبدالکریم شیرازی که توسط ارنست بیر به سال ۱۸۸۸ م / ۱۳۶۷ ق منتشر شده است. این اثر در حقیقت همان ذیل نخست تاریخ گیتی‌گشا می‌باشد که با اندک تغییر و تحول به صورت اثری مستقل از سوی میرزا عبدالکریم شیرازی نوشته شده است. این اثر کم حجم نخستین بار توسط ارنست بیر در لیدن چاپ

شده است.

۳. خان بابا مشار در فهرست کتاب‌های چاپی ذیل تاریخ گیتی‌گشا، به صورت ضمنی و بدون ارائه گزارش کامل اشاره دارند که این اثر توسط ملک‌الکتاب شیرازی در بمبئی چاپ سنگی شده است؛ اما هیچ اشاره‌ای به تاریخ چاپ آن نکرده‌اند. (۱۳۵۰: ۱۱۲۶/۱) احتمالاً این ملک‌الکتاب شیرازی همان میرزا محمد ملک‌الکتاب شیرازی ملقب به خان بهادر می‌باشد که در بمبئی مقیم بوده است (نصیری، ۱۳۹۰: ۲۸۹/۵).

۴. تاریخ گیتی‌گشا در سال ۱۳۶۸ از سوی دکتر عزیزالله بیات مجدداً تحریر و بازنویسی شده و بدون پیراستگی‌های زبانی با تحشیه‌ای در ۱۱۵ صفحه منتشر ساخت. این اثر از سوی انتشارات امیرکبیر منتشر شده است. همانطور که پیداست این اثر جزوه‌ای برای دانشجویان تاریخ است که بدون آرایه‌ها و زیورات کلامی از تاریخ عصر زندیه آگاه شوند.

افزون بر آثار فوق، چند مقاله علمی نیز درباره تاریخ گیتی‌گشا منتشر شده که به شرح ذیل می‌باشد:

۱. شایسته، فریدون (۱۳۸۲)، «نگاهی به کتاب تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ خاندان زند»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا فروردین، اردیبهشت، ش ۶۶ و ۶۷، صص ۶۶-۶۸.
۲. فلامرزی، فاطمه (۱۳۹۵). «بررسی تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری نامی اصفهانی در تاریخ گیتی‌گشا»، فصلنامه پارسه، س ۱۶، ش ۲۶، صص ۱۳۳-۱۴۶.
۳. کاکاوند، سمانه (۱۳۹۵)، «آئین‌های نوروزی در آیین تاریخ گیتی‌گشای زندیه»، فصلنامه فرهنگ مردم ایران، ش ۴۴. صص ۱-۱۹.
۴. الوندی، رضا؛ سهرابی، مینا (۱۳۹۷)، «بررسی لغات ترکی و مغولی تاریخ گیتی‌گشا»، فصلنامه تاریخ نو، س ۸ ش ۲۳، صص ۱۱۷-۱۲۶.

همانطور که پیداست هم از منظر تصحیح و بررسی انتقادی اثر کاستی مشاهده می‌شود و هم از منظر محتوایی و سبک‌شناسی؛ بنابراین لازم به نظر می‌رسد از هر دو منظر اثر مورد بررسی قرار گیرد و با انتشار مقالات علمی-پژوهشی دریچه‌ای جدید برای خوانش این اثر به وجود آید.

جدول شماره ۱. پیشینه پژوهش

مقاله	کتاب
«نگاهی به کتاب تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ خاندان زند»	تاریخ گیتی‌گشا با دو ذیل آن تصحیح سعید نفیسی
«بررسی تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری نامی اصفهانی در تاریخ گیتی‌گشا»	تاریخ زندیه، اثر عبدالکریم شیرازی تصحیح ارنست بیر در آلمان
«آئین‌های نوروزی در آئینه تاریخ گیتی‌گشای زندیه»	تاریخ گیتی‌گشا چاپ سنگی توسط ملک الکتاب شیرازی در بمبئی
«بررسی لغات ترکی و مغولی تاریخ گیتی‌گشا»	تحریر تاریخ گیتی‌گشا از سوی دکتر عزیزالله بیات

۳. اهمیت اثر

تاریخ گیتی‌گشا از چند منظر حائز اهمیت و شایان توجه است. نخست آن که در میان آثار ذکر شده با دو ذیل خود نسبتاً جامع‌ترین و کامل‌ترین اثری می‌باشد که تمام دوره قریب به ۵۰ ساله زندیه را روایت کرده است. اهمیت دوم اثر در آن است که به دلیل سبک و سیاق خاص نویسنده در بهره‌گیری از تشبیهات، استعارات و کنایات در کلام و مطول‌نویسی سبب پنهانی معنا در تحت الفاظ شده است. با این اوصاف ما با یک اثر ادبی-تاریخی مواجه هستیم، اثری که به اذعان سبک‌پژوهان در دوره بازگشت ادبی تألیف شده است و نویسنده در صدد هنرنمایی ادبی در بیان تاریخ عصر زندیه بوده است. بنابراین در نزد پژوهشگران ادبیات و تاریخ این مسئله پُررنگ می‌شود که فهم متن تاریخ گیتی‌گشا با برطرف شدن دشواری‌های متن هدفی است که محققان دو حوزه آن را دنبال می‌کنند. بنابراین تاریخ گیتی‌گشا از منظر تاریخی و ادبی برای جامعه علمی بسیار حائز اهمیت است.

این اثر نخستین بار از سوی سعید نفیسی به سال ۱۳۱۷ ش با بهره‌گیری از تنها یک نسخه خطی که آن هم در اختیار خودش بوده تصحیح شده است. نسخه اساس سعید نفیسی، نسخه‌ای پر غلط بوده که به چند خط به

دستیاری کسانی که در زبان فارسی بسیار مبتدی و نادان بوده‌اند نوشته شده است و مصحح هر جا که در نسخه افتادگی وجود داشته یا نسخه ناخوانا بوده به نسخه‌ای از کتابخانه مجلس شورای ملی (تاریخ تحریر: ۲۲ ربیع الاول ۱۲۸۴) مراجعه نموده است (۱۳۱۷: س). با این وصف این اثر در انتشارات اقبال توسط سعید نفیسی منتشر شده است. چنانچه از مقدمه وی بر کتاب گیتی‌گشا پیداست تنها هدف وی باز نشر یک اثر ارزشمند تاریخی و در اختیار اهل فن قرارگرفتن این اثر بوده است.

۴. نسخه‌شناسی تاریخ گیتی‌گشا

با بررسی‌های صورت گرفته و تحقیق در فهراس و مخطوطات این حقیقت آشکار می‌شود که دستنویس‌های بسیاری از این اثر در اطراف و اکناف کتابخانه‌های ایران و جهان هست که توسط فهرست‌نگاران فهرست‌نویسی شده‌اند. سعید نفیسی نیز به این امر در مقدمه اشاره کرده است؛ اما غافل از آنکه تنها به یک نسخه و آن هم نسخه‌ای که در اختیار خودشان بوده و هیچکس آن را رویت نکرده و تصاویر آن نیز منتشر نشده، بسنده کرده است. با مراجعه به فهراس زیر این مسئله روشن می‌شود که از این اثر قریب به ۳۷ دست‌نویس در کتابخانه‌های گوشه و کنار جهان موجود می‌باشد: (ر. ک: درایتی، ۱۳۹۱: ۷۴۳/۶-۷۴۵؛ همو، ۱۳۸۹: ۷۳۴/۲ و ۷۳۵؛ منزوی، ۱۳۴۸: ۴۲۶۷/۶ و ۴۲۶۸)

۱. دست‌نویس شماره ۵۵۶۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، بی‌کا، تا: قرن ۱۳. (ف: ۴/۱۶/۳۵)
۲. دست‌نویس شماره ۲۲۴۹ کتابخانه ملی ایران، بی‌کا، تا: قرن ۱۳. (ف: ۳۶۹/۵)
۳. دست‌نویس شماره ۱۲۱۹ کتابخانه ملی ایران، بی‌کا، تا: قرن ۱۳. (ف: ۲۵۴/۳)
۴. دست‌نویس شماره ۲۵۳۷ کتابخانه ملی ایران، کاتب: پیرمراد، تا: ۱۲۳۵ ق. (ف: ۴۴/۶)
۵. دست‌نویس شماره ۱۵۱ کتابخانه موسسه آیت‌الله بروجردی قم، کاتب: مهدی قلی‌نفر، تا: ۱ رمضان ۱۲۳۵ ق. (ف: ۱۰۲/۱)
۶. دست‌نویس شماره ۳۶/۳۷-۷۰۳۷ کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی قم، کاتب: غلامعلی، تا: ربیع‌الاول ۱۲۴۳ ق. (ف: ۷۰۲/۲)
۷. دست‌نویس شماره ۳۸۰۳ کتابخانه ملک، کاتب: محمدحسن اصفهانی، تا: ۱۲۴۳ ق. (ف: ۹۱/۲)
۸. دست‌نویس شماره ۳۹۲۸ کتابخانه ملک، کاتب: میرزا رحیم، تا: رمضان ۱۲۵۶ ق. (ف: ۷۰۳/۴)
۹. دست‌نویس شماره ۴۱۷۴ کتابخانه ملک، بی‌کا، تا: ۱۲۵۷ ق. (ف: ۷۰۳/۴)

۱۰. دست‌نویس شماره ۱۶۲-ج کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، بی‌کا، تا: ۱۲۵۷ق. (ف: ۷۹/۱)
۱۱. دست‌نویس شماره ۱۸۹۷ کتابخانه ملی ایران، بی‌کا، تا: ۱۲۵۹ق. (ف: ۳۵۲/۴)
۱۲. دست‌نویس شماره ۱۱۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجموعه فرهاد معتمد، بی‌کا، تا: ۱۲۶۱ق. (نشریه: ۱۵۸/۳)
۱۳. دست‌نویس شماره ۱۷۳۰ کتابخانه ملی ایران، کاتب: علی محمد بن میرزا محمد ابراهیم، تا: ۱۲۷۲ق. (ف: ۱۹۴/۴)
۱۴. دست‌نویس شماره ۱-۶۸۷۴-۳۵/۳۴ کتابخانه آیت الله گلپایگانی قم، کاتب: به چند خط، تا: نونویس در اواخر رجب ۱۲۷۷ق. (ف: ۷۰۱/۲)
۱۵. دست‌نویس شماره ۲۵۶ کتابخانه دانشگاه اصفهان، کاتب: به چند خط، تا: ۱۳۰۹ق. (ف: ۱۹۴/۱)
۱۶. دست‌نویس شماره ۲۳۴ کتابخانه مجلس شورای ملی، بی‌کا، تا: ۱۲۸۴ق. (ف: ۱۳۱/۲)
۱۷. دست‌نویس شماره ۴۵۱ کتابخانه دانشگاه اصفهان، کاتب: محمد اسماعیل بن محمدعلی، تا: نیمه رجب ۱۲۸۶ق. (نشریه: ۸۸۶/۱۱)
۱۸. دست‌نویس شماره ۷۴۳۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کاتب: محمد اسماعیل بن سلطان محمد حسین خان سرتیپ فوج خلیج، تا: جمعه ۴ ذیحجه ۱۳۱۴ق. (ف: ۵۷۰/۱۶)
۱۹. دست‌نویس شماره ۴۸۳/۱ کتابخانه نوربخش، خانقاه نعمت‌اللهی تهران، کاتب: محمدحسن متخلص به دبیر فرزند ابوالحسن شیرازی، تا: ۱۳۲۹ق. (ف: ۱۶۱/۲)
۲۰. دست‌نویس شماره ۱۴۶۷-ق میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، بی‌کا، بی‌تا. (فیلم‌ها، ف: ۳۶/۱)
۲۱. دست‌نویس شماره ۷۷۶۲ کتابخانه موزه بریتانیا، بی‌کا، تا: سده ۱۸م/قرن ۱۳ (ریو، ۱۹۶/۱ و ۱۹۷)
۲۲. دست‌نویس شماره ۲۳۵۲۴ کتابخانه موزه بریتانیا، بی‌کا، تا: سده ۱۸م/قرن ۱۳ (ریو، ۱۹۶/۱ و ۱۹۷)
۲۳. دست‌نویس شماره ۲۴۹۰۴ کتابخانه موزه بریتانیا، بی‌کا، تا: سده ۱۸م/قرن ۱۳ (ریو، ۱۹۶/۱ و ۱۹۷)
۲۴. دست‌نویس شماره ۲۱۳ ف کتابخانه موزه سالار جنگ حیدرآباد هندوستان، بی‌کا، تا: ۱۴ رمضان ۱۲۳۱ق (ف، محمد اشرف: ۲۴۷)
۲۵. دست‌نویس شماره ۲۵۷۹۴ کتابخانه موزه بریتانیا، کا: سید مددعلی، تا: ۱۲۳۵ق. (ریو، ۱۹۷/۱)

۲۶. دست‌نویس شماره ۱۱۹۴۳ کتابخانه موزه بریتانیا، بی‌کا، تا: ۱۲۳۶ ق. (در فهرست به نام تاریخ زندیه یاد شده است). (ریو، ۱۹۷/۱)

۲۷. دست‌نویس شماره ۴۹۱ کتابخانه ملی پاریس، بی‌کا، تا: ۱۲۵۲ ق. (بلوشه: ۴۹۱/۱؛ برگل: ۹۳۲/۲)

۲۸. دست‌نویس شماره (۲۱۱) کتابخانه عمومی لنین‌گراد (شدرین سنت پترزبورگ) روسیه، بی‌کا، تا: ۱۲۵۶ ق. (برگل: ۹۳۵/۲)

۲۹. دست‌نویس شماره ۲۶۱۹۹ کتابخانه موزه بریتانیا، بی‌کا، تا: سده ۱۹ م/قرن ۱۴. (ریو، ۱۹۷/۱)

۳۰. دست‌نویس شماره ۴۳۹ کتابخانه پادشاهی برلین، آلمان، بی‌کا، بی‌تا. (استوری: ۳۳۱/۱؛ برگل: ۹۳۴/۲)

۳۱. دست‌نویس شماره (ذکر نشده) کتابخانه پادشاهی برلین، آلمان، بی‌کا، بی‌تا. (برگل: ۹۳۴/۲)

علاوه بر ۳۱ دست‌نویس فوق با مراجعه به تارنمای کتابخانه ملی متوجه این مسئله شدیم که افزون بر دست‌نویس‌های فوق‌الذکر، ۶ دست‌نویس دیگر از این اثر در ایران موجود می‌باشد که یا به تازگی فهرست شده‌اند یا هنوز فهرست نشده‌اند و اطلاعات آن‌ها روی سایت کتابخانه ملی قرار گرفته است. (ر. ک: <https://www.nlai.ir> ذیل گیتی‌گشا) این ۶ دست‌نویس نیز عبارتند از:

۱. دست‌نویس به شماره بازیابی ۵-۳۴۸۱۹ کتابخانه ملی ایران، تهران، کاتب: ابوالقاسم اینجو، تا: جمادی الثانی ۱۲۰۶ ق.^۵

۲. دست‌نویس به شماره بازیابی ۵-۳۲۲۰۸ کتابخانه ملی ایران، تهران، بی‌کا، تا: رجب ۱۲۴۴ ق.

۳. دست‌نویس به شماره بازیابی ۵-۳۱۱۸۱ کتابخانه ملی ایران، تهران، بی‌کا، تا: ۱۲ محرم ۱۲۵۹ ق.

دست‌نویس به شماره بازیابی ۱۸۹۲۱ کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، قم، کاتب: محمد کاظم حسینی کنگرانی فراهانی، تا: ۲۴ رمضان ۱۲۷۳ ق.^۶

۱. دست‌نویس به شماره بازیابی ۱۶۰۴۱ کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، بی‌کا، تا: ۱۲۶۸ ق.

۲. دست‌نویس به شماره بازیابی ۶۵۱ کتابخانه وزارت امور خارجه، تهران، بی‌کا، تا: رجب ۱۲۴۴ ق.

نکته دیگر و حائز اهمیت در خصوص دست‌نویس‌های این اثر آن است که چند دست‌نویس نیز تحت عنوان «ذیل تاریخ گیتی‌گشا» در فهرس معرفی شده است، که با احتساب آن دست‌نویس‌ها تعداد دست‌نویس‌های

موجود از اثر بیشتر می‌شود. شایان ذکر است در معرفی این دست‌نویس‌ها خلط و خبطی نیز صورت گرفته است، به طور مثال در فنخا و دنا آقای درایتی و همکارانشان پس از معرفی ۲۰ دست‌نویس از تاریخ گیتی‌گشا در قسمت ذیل تاریخ گیتی‌گشا نیز ۶ دست‌نویس معرفی نموده‌اند. حال با کمی تأمل و درنگ این نکته دستگیر می‌شود که برخی از همان آثار خطی که ذیل تاریخ گیتی‌گشا معرفی شده‌اند در بردارنده بخش اول و اصلی اثر نیز هستند و بالعکس برخی از آثار معرفی شده تحت عنوان تاریخ گیتی‌گشا در بردارنده دو ذیل نیز می‌باشد. یا یک دست‌نویس در هر دو بخش به صورت تکراری معرفی شده است (ر. ک: درایتی، ۱۳۹۱: ۱۶/۱۸۱ و ۱۸۲؛ همو، ۱۳۸۹: ۵/۵۱۷؛ منزوی، ۱۳۴۸: ۶/۴۲۴۴ و ۴۲۴۵).

به طور مسلم این خطا ناشی از فهرست‌نگاری سرسری و بدون توجه به آغاز و انجام اثر بوده است. بنابراین در تصحیح این اثر توجه به آغاز و انجام دست‌نویس‌ها از اهمیت به‌سزایی برخوردار می‌باشد. همانطور که اشاره شد ۶ دست‌نویس نیز تحت عنوان ذیل تاریخ گیتی‌گشا معرفی شده است.

بدین ترتیب، از این اثر ۲۶ دست‌نویس در ایران، ۶ دست‌نویس در بریتانیا، ۲ دست‌نویس در آلمان، ۱ دست‌نویس در فرانسه، ۱ دست‌نویس در روسیه و ۱ دست‌نویس در شبه‌قاره هندوستان موجود می‌باشد.

جدول شماره ۲. ترتیب زمانی دست‌نویس‌های تاریخ گیتی‌گشا

ردیف	اطلاعات دست‌نویس	تاریخ استنساخ
۱	دست‌نویس به شماره بازیابی ۳۴۸۱۹-۵ کتابخانه ملی ایران	جمادی الثانی ۱۲۰۶ ق
۲	دست‌نویس شماره ۲۱۳ ف کتابخانه موزه سالار جنگ حیدرآباد هندوستان	۱۴ رمضان ۱۲۳۱ ق
۳	دست‌نویس شماره ۲۵۳۷ کتابخانه ملی ایران	۱۲۳۵ ق
۴	دست‌نویس شماره ۱۵۱ کتابخانه موسسه آیت‌الله بروجردی قم	۱ رمضان ۱۲۳۵ ق
۵	دست‌نویس شماره ۲۵۷۹۴ کتابخانه موزه بریتانیا	۱۲۳۵ ق

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

۱۲۳۶ ق	دست‌نویس شماره ۱۱۹۴۳ کتابخانه موزه بریتانیا	۶
ربیع الاول ۱۲۴۳ ق	دست‌نویس شماره ۳۶/۳۷-۷۰۳۷ کتابخانه آیت الله گلپایگانی قم	۷
۱۲۴۳ ق	دست‌نویس شماره ۳۸۰۳ کتابخانه ملک	۸
رجب ۱۲۴۴ ق	دست‌نویس به شماره بازیابی ۵-۳۲۲۰۸ کتابخانه ملی ایران	۹
رجب ۱۲۴۴ ق	دست‌نویس به شماره بازیابی ۶۵۱ کتابخانه وزارت امور خارجه، تهران	۱۰
۱۲۵۲ ق	دست‌نویس شماره ۴۹۱ کتابخانه ملی پاریس	۱۱
رمضان ۱۲۵۶ ق	دست‌نویس شماره ۳۹۲۸ کتابخانه ملک	۱۲
۱۲۵۶ ق	دست‌نویس شماره (ذکر نشده) کتابخانه عمومی لنین‌گراد روسیه	۱۳
۱۲۵۷ ق	دست‌نویس شماره ۴۱۷۴ کتابخانه ملک	۱۴
۱۲۵۷ ق	دست‌نویس شماره ۱۶۲-ج کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران	۱۵
۱۲۵۹ ق	دست‌نویس شماره ۱۸۹۷ کتابخانه ملی ایران	۱۶
۱۲۵۹ محرم ۱۲	دست‌نویس به شماره بازیابی ۵-۳۱۱۸۱ کتابخانه ملی ایران	۱۷
۱۲۶۱ ق	دست‌نویس شماره ۱۱۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۱۸
۱۲۶۸ ق	دست‌نویس به شماره بازیابی ۱۶۰۴۱ کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد	۱۹
۱۲۷۲ ق	دست‌نویس شماره ۱۷۳۰ کتابخانه ملی ایران	۲۰
۲۴ رمضان ۱۲۷۳ ق	دست‌نویس به شماره بازیابی ۱۸۹۲۱ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم	۲۱
اواخر رجب ۱۲۷۷ ق	دست‌نویس شماره ۱-۶۸۷۴-۳۵/۳۴ کتابخانه آیت الله گلپایگانی قم	۲۲
۱۳۰۹ ق	دست‌نویس شماره ۲۵۶ کتابخانه دانشگاه اصفهان	۲۳
۱۲۸۴ ق	دست‌نویس شماره ۲۳۴ کتابخانه مجلس شورای ملی	۲۴
نیمه رجب ۱۲۸۶ ق	دست‌نویس شماره ۴۵۱ کتابخانه دانشگاه اصفهان	۲۵
۴ ذیحجه ۱۳۱۴ ق	دست‌نویس شماره ۷۴۳۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۲۶

۱۳۲۹ ق	دست‌نویس شماره ۴۸۳/۱ کتابخانه نوربخش، خانقاه نعمت‌اللهی تهران	۲۷
قرن ۱۳ ق	دست‌نویس شماره ۵۵۶۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۲۸
قرن ۱۳ ق	دست‌نویس شماره ۲۲۴۹ کتابخانه ملی ایران	۲۹
قرن ۱۳ ق	دست‌نویس شماره ۱۲۱۹ کتابخانه ملی ایران	۳۰
سده ۱۸ م/قرن ۱۳ ق	دست‌نویس شماره ۷۷۶۲ کتابخانه موزه بریتانیا	۳۱
سده ۱۸ م/قرن ۱۳ ق	دست‌نویس شماره ۲۳۵۲۴ کتابخانه موزه بریتانیا	۳۲
سده ۱۸ م/قرن ۱۳ ق	دست‌نویس شماره ۲۴۹۰۴ کتابخانه موزه بریتانیا	۳۳
سده ۱۹ م/قرن ۱۴	دست‌نویس شماره ۲۶۱۹۹ کتابخانه موزه بریتانیا	۳۴
بی‌تا	دست‌نویس شماره ۴۳۹ کتابخانه پادشاهی برلین، آلمان	۳۵
بی‌تا	دست‌نویس شماره (ذکر نشده) کتابخانه پادشاهی برلین، آلمان	۳۶
بی‌تا	دست‌نویس شماره ۱۴۶۷-ق میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران	۳۷

طبق گزارش این فهرس، قدیمی‌ترین دست‌نویس تاریخ گیتی گشا در کتابخانه ملی به شماره ۵-۳۴۸۱۹- با تاریخ استنساخ ۱۲۰۶ ق نگهداری می‌شود این اثر تنها در بردارنده تاریخ گیتی گشا بدون دو ذیل آن می‌باشد. به فاصله دو سال پس از مرگ نامی اصفهانی تحریر شده است. پس از این دست‌نویس، دست‌نویس کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد هند با تاریخ استنساخ ۱۲۳۱ ق قدیمی‌ترین دست‌نویس اثر با دو ذیل آن است.

۵. کاستی‌های تصحیح اولیه و ضرورت تصحیح مجدد اثر

همانطور که در خلال پژوهش اشاره شد، این اثر تنها از روی یک دست‌نویس و بدون گزارش اختلاف نسخ و در برخی موارد با افزودگی‌های شخصی و اعمال سلیقه تصحیح شده است. سعید نفیسی در مقدمه تاریخ گیتی گشا و در معرفی اثر می‌نویسد:

«نسخه‌های خطی تاریخ گیتی گشا یعنی متن میرزا محمد صادق نامی فراوانست و در بسیاری از کتابخانه‌های ایران و اروپا نسخه‌ای از آن هست که بیشتر تنها متن میرزا محمد صادق نامی است و گاهی هم ذیل میرزا عبدالکریم و کمتر ذیل آقا محمدرضا با آن توأمست، چون همه این نسخه‌ها تازه است و هیچ نسخه‌ای نیست که اعتبار کامل داشته باشد ضرور

نبود که یکی از آنها را اساس قرار دهم ناچار به يك نسخه خطی متعلق بخوبیستن بسنده کردم و در ضمن هر جا که این

نسخه افتادگی داشت و آنرا در ته‌بندی و صحافی پریشان کرده بودند به نسخه خطی متعلق به کتابخانه مجلس شورای ملی که در ۲۲ ربیع الاول ۱۲۸۶ نسخه برداشته اند رجوع کردم. نسخه خطی متعلق به من که بیشتر اساس این چاپ بر آن نهاده شد نسخه تازه است که تاریخ ندارد و شاید چنانکه از خط و کاغذ بر می‌آید در اواخر قرن گذشته نوشته شده باشد و نهایت بسیار نادرست، و پر غلط که چند خط مختلف به دستگیری کسانی که در زبان فارسی بسیار مبتدی و نادان بوده‌اند نوشته شده و چندجای آن افتادگی‌های بسیار دارد، نسخه کتابخانه مجلس هم از حیث نادرستی کم از آن نیست به همین جهت در بسیاری از موارد به هیچ یک از این دو نسخه اعتماد نکردم و عبارات را با مسئولیت خویش و با سوابقی که از این گونه انشای مغلق پُر کنایه پُر استعاره زشت دارم اصلاح کردم و نام‌های کسان و جای‌ها را از روی اسناد و مأخذ دیگر ترتیب دادم و این کتاب چنانکه امروز به دست خوانندگان می‌افتند فراهم شد.» (نامی، ۱۳۱۷: ژ، س).

و در ادامه مقصود خود را از انتشار کتاب اینگونه بیان می‌کند:

«مقصود من از انتشار این کتاب چنانکه پیش از این هم گفتم این است که نمونه‌ای از انشای پسندیده به دست خوانندگان بدهم، زیرا که این گونه انشاء را که درین کتاب به کار رفته مخصوصاً در تاریخ نویسی به هیچ وجه نمی‌پسندم و خود هنگام نوشتن فرسنگ‌ها از آن دورم. یگانه مقصود این بود که مجموعه‌ای نسبتاً کامل و درست از تاریخ خاندان زند که یکی از جلیل‌ترین و گرامی‌ترین خاندان‌های شاهی تاریخ ایران است به دست خوانندگان بیافتم و نقیصه بزرگی را که به واسطه چاپ نشدن چنین کتابی در ایران هست برطرف کند و این کتاب و دو ذیل آن کاملاً این مقصود را بر می‌آورد.» (نامی، ۱۳۱۷: ژ، س).

آشکارا از این گزارش چندین گزاره و نکته مهم دست‌یاب می‌شود:

۱. نفیسی به اصالت و استقلال نسخه اقدام توجه نداشته است.
۲. هدف وی تنها بازنشر یک اثر تاریخی به هر نحوی بوده است که در دسترس اهل فن قرار گیرد.
۳. هر دو نسخه مورد استفاده در تصحیح این اثر افتادگی‌هایی داشته است که نفیسی به سلیقه خویش آنها را تکمیل و بازآفرینی نموده است و این امر کاملاً خلاف اصول علمی در تصحیح نسخ خطی می‌باشد.
۴. هیچ تصویری از دست نویس اساس که متعلق به مصحح بوده است باز نشر نشده است و با این گزاره به طور کلی ارزش علمی یک اثر تصحیحی زیر سوال می‌رود. با تدقیق و تحقیق در فهرس این مهم دستگیرمان شد که دست نویس اساس سعید نفیسی همان دست‌نویس شماره ۵۵۶۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران می‌باشد که از مجموعه نفیسی به آن کتابخانه اهدا شده است (دانش پژوه، ۱۳۵۷: ۳۵/۱۶). خوشبختانه دست‌نویس اساس وی

در میان نسخ خطی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ذیل مجموعه کتابخانه سعید نفیسی دستیاب شد. به ادعان وی، نسخه اساس وی دارای افتادگی‌ها و مشکلات زیادی بوده است که در این موارد مصحح به نسخه مجلس با تاریخ استنساخ: ۲۲ ربیع الاول ۱۲۸۴ مراجعه می‌نموده و بعضاً به صورت کاملاً ذوقی اثر را تصحیح و بازآفرینی می‌نموده است. (ر. ک، مقدمه: س) همانطور که پیداست هم نسخه اساس و همه نسخه‌ای که نفیسی در موارد مشکل به آن مراجعه می‌نموده است، هر دو طبق گزارش نسخه‌شناختی نسبتاً متاخر محسوب می‌شوند. مضافاً با بررسی دقیق دست‌نویس اساس سعید نفیسی متوجه این مسئله شدیم که از صفحه ۱۷۹ دست‌نویس تا پایان صفحه ۲۰۴ به قلم ایشان از روی نسخه مجلس که اشاره آن رفت رونویسی شده است، بنابراین استقلال این دست‌نویس به کلی از بین رفته است و در پایان این دست‌نویس پس از اتمام متن اصلی قریب به دو صفحه اضافات وجود دارد که مصحح بر اساس دست‌نویس مجلس عمل نموده و به این دست‌نویس پایبند نبوده است و آن توضیحات را در متن اصلی خود نیاورده است. (ر. ک: دست‌نویس دانشگاه تهران به شماره ۵۵۶۲؛ دانش پژوه، ۱۳۵۷: ۳۵/۱۶ و دست‌نویس مجلس شورای ملی به شماره ۲۳۴؛ اعتصامی، ۱۳۱۱: ۱۳۱/۲ و تصاویر پیوست)

۵. نسخه اساس مصحح پر غلط قلمداد شده است و قدر مسلم این نیاز احساس می‌شود تا نسخه‌های دیگری مورد بررسی قرار گیرند تا بر اساس دو اصل: اقدم بودن و اصح بودن نسخه‌ها، یک نسخه اساس قرار گیرد و به مقابله انتقادی آن پرداخته شود.

۶. اساساً نفیسی در طی حیات پربار خویش ۳۸ متن از متون ادبی و تاریخی را تصحیح کرده‌اند (نیکوبخت؛ رنجبران، ۱۳۸۷: ۱۳۳). ایشان در تصحیح آثار منشور اغلب به یک نسخه اکتفا نموده و به گزارش اختلاف نسخ نپرداخته‌اند تا ظرفیت بحث انتقادی فراهم گردد (همان: ۱۵۰). بنابراین این آثار در برخی موارد خصوصاً تصحیح متون منشور یک ضعف قلمداد می‌شود و غالب این آثار یا مجدد تصحیح شده‌اند و یا نیازمند تصحیح مجدد هستند.

۷. دست‌نویس اساس یا به تعبیری تنها دست‌نویس رونویسی شده مصحح با تاریخ ۱۲۵۷ ق نسبتاً متاخر است و با توجه به گزارش نسخه‌شناختی اثر کمینه ۱۴ دست‌نویس قبل از این دست‌نوشته موجود است.

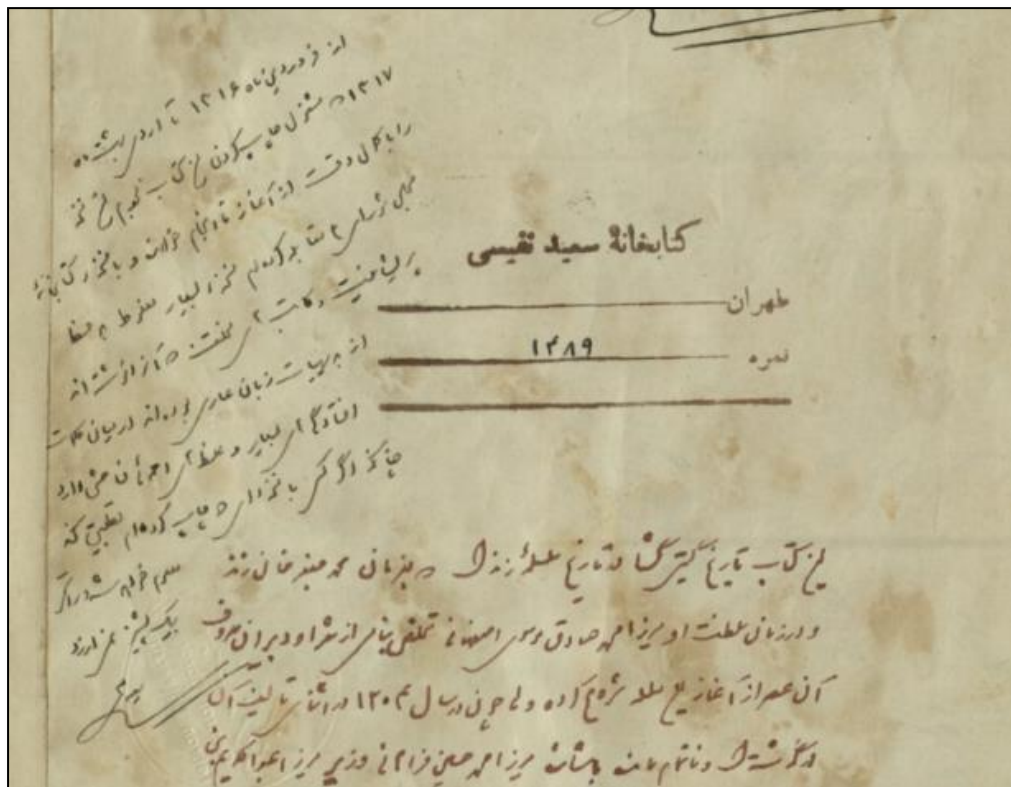
۸. شیوه و روش تصحیح در بسیاری از موارد بر مبنای ذوقی و بدون ارائه گزارش اختلاف نسخه می‌باشد.

۹. به جز مقدمه نسبتاً قابل قبول؛ تعلیقات خاصی بر اثر مشاهده نمی‌شود به جز فهرست اعلام

۱۰. افزون بر موارد فوق، در دست‌نویسی که متعلق به نفیسی بوده است، حاشیه‌ای به خط وی در برگ نخست دست‌نویس آمده است که بیانگر فضاحت این نسخه بوده است. سعید نفیسی نوشته‌اند:

«... در میان کلمات افتادگی‌های بسیار و غلط‌های املائی فاحش دارد، چنانکه اگر کسی با نسخه‌ای که چاپ کرده‌ام تطبیقی کند معلوم خواهد شد که اثر به یک پیشیز نمی‌ارزد.» (برگ نخست دست‌نویس شماره ۵۵۶۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)

تصویر شماره ۱. برگ نخست دست‌نویس شماره ۵۵۶۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

۱۱. همانطو که اشاره شد، از همه مهم‌تر، هیچ گزارش نسخه‌شناسی و اختلاف نسخه در این اثر ارائه نشده است، مضافاً نسخه مورد استفاده وی نیز در دسترس نبوده که ارزش کار مورد نقد و بررسی قرار گیرد. این امر با رویکردهای جدید تصحیح نسخ خطی کاملاً منافات داشته و این نیاز احساس می‌شود که این اثر ارزشمند تاریخی و ادبی مورد تصحیح انتقادی قرار گیرد. چنانکه وی در مقدمه تصحیح گیتی‌گشا اشاره داشته‌اند دست‌نویس اساس پُر غلط و با چندین خط نوشته شده است، با بررسی نسخه و مقایسه آن با سایر دست‌نویس‌ها این مسئله

کاملاً آشکار و مشهود می‌شود.

پیداست تاریخ گیتی‌گشا از روی نسخه‌ای تصحیح شده که نخست در دسترس پژوهشگران نبوده، دوم به اذعان مصحح محترم افتادگی‌ها و اغلاط زیادی داشته است، بنابراین با توجه به گزارش نسخه‌شناختی از تاریخ گیتی‌گشا این نیاز بیشتر احساس می‌شود که این اثر مجدداً مورد تصحیح انتقادی قرار گیرد و سه دیگر اینکه اثری به این اهمیت مسلماً نیازمند تعلیقات بایسته از گزارشات تاریخی دوره مذکور و ویژگی‌های سبک‌شناختی نویسندگان این اثر می‌باشد.

از سویی دیگر به اذعان پژوهشگران حوزه تاریخ این اثر مهمترین منبع در باب مطالعه عصر زندیه است و از منظر ادبی و سبک خاص نویسنده در مغلط‌گویی اطناب و آکندگی به استعارات و تشبیهات و کنایت این نیاز را دو چندان می‌کند اثر مجدداً تصحیح شده و با تعلیقات علمی و پژوهشی، در اختیار جامعه علمی کشور و تاریخ‌دوستان قرار گیرد. شایان ذکر است اگر چه سبک نویسنده به بیان سبک‌شناسان و محققان حوزه سبک‌شناسی، سبک بیمار یا سبک دوره بازگشت ادبی قلمداد شده است (بهار، ۱۳۹۰: ۳/۳۱۰؛ خاتمی، ۱۳۸۰: ۲/۲۰)؛ اما برای محققان حوزه ادبی در دسترس بودن متن منقح و نزدیک به اصل، یک بایسته ادبی و پژوهشی محسوب می‌شود. این موارد در حالی مطرح می‌شود که با مراجعه به فهراس و مخطوطات کتابخانه‌های ایران و جهان دست‌نویس‌های زیادی از اثر موجود می‌باشد که در بیان مسئله آنها را بازشمردیم.

طبق بررسی‌های صورت گرفته قدیمی‌ترین دست‌نویس به فاصله قریب به ۲ سال پس از اتمام بخش نخست کتاب استنساخ شده است. نسخه با شماره بازیابی ۳۴۸۱۹ - ۵ کتابخانه ملی ایران با تاریخ استنساخ ۱۲۰۶ ق قدیمی‌ترین دست‌نویس موجود از این اثر می‌باشد، پس از آن نسخه با شماره بازیابی ۳۱۱۸۱ - ۵ کتابخانه ملی ایران با تاریخ استنساخ ۱۲۲۸ ق قدیمی‌ترین دست‌نویس موجود از این اثر می‌باشد که فهرست‌نویسی شده یا دارای اطلاعات برگه‌دان در تارنمای کتابخانه می‌باشد. بر این اساس می‌توان با مراجعه به قدیمی‌ترین دست‌نویس و بهره‌گیری از آن به عنوان دست‌نویس اساس به مقابله آن با چند دست‌نویس اقدام به گزارش اختلاف نسخ پرداخت و در نتیجه اثری مطلوب و نزدیک به واقع ارائه نمود.

همانطور که پیداست شیوه نفیسی در تصحیح تاریخ گیتی‌گشا بیشتر ذوقی و بر پایه استدلال‌های شخصی بنیان نهاده شده است. اثری به این اهمیت و برجستگی شایسته است مجدداً مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد و با تعلیقاتی مبسوط از وقایع تاریخی و گره‌گشایی‌های زبانی و ادبی به بازنمود شگردهای سبکی و بیانی نویسنده

پرداخته شود.

محمدتقی بهار نثر این اثر را سُست، متکلفانه و به شیوه مرسوم برخی از تاریخ‌نویسان پس از صفویه همراه با کنایات، استعارات و تشبیهات فراوان و جملات زائد دانسته است، به طوری که خواننده رشته کلام را از دست می‌دهد. (بهار، ۱۳۹۰: ۳/۳۱۰) با این وصف و با در نظر گرفتن دشواری‌های زبانی هیچ پژوهشگری نمی‌بایست به سراغ آثار مصنوع و متکلف و پژوهش در آن‌ها بپردازد، حال این سوال مطرح می‌شود که چرا پژوهشگری به سراغ تصحیح و تحقیق تاریخ و صاف رفته است؟! باید خاطرنشان کرد، از قضا؛ رسالت پژوهشگر ادبی باز نمودن و گره‌گشایی از دشواری‌های زبانی یک اثر است تا همگان با خوانش اثر فنی از آن بهره‌مند گردند. مضافاً اینگونه آثار که به آن‌ها کمتر توجه شده است از گنجینه‌های زبان و ادبیات فارسی هستند که افزون بر گزارش‌های تاریخی از رخدادهای پیرامونی، دربردارنده سبک و سیاقی خاص هستند.

تصحیح سعید نفیسی با وجود کوشش‌های ارزنده وی، کاستی‌های بسیاری دارد بنابراین این ضرورت بیش از هر زمانی احساس می‌شود با دلایل مطرح شده و با توجه به دست‌یاب شدن دست‌نویس‌های زیادی از تاریخ گیتی‌گشا و نظر به اهمیت اثر از بُعد تاریخی و ادبی؛ بایسته است این اثر مورد تصحیح مجدد قرار گرفته و با مقدمه و تعلیقات مبسوط و جامع، اثری ارائه گردد تا قبول اهل فن واقع شود.

قدیمی‌ترین دست‌نویس اثر تنها دربردارنده بخش نخست اثر یعنی خود تاریخ گیتی‌گشا است که به فاصله دو سال پس از مرگ نامی اصفهانی در جمادی الثانی سال ۱۲۰۶ ق توسط ابوالقاسم اینجو استنساخ شده است و مشخصات آن به شرح ذیل است:

دست‌نویس در ۱۷۵ برگ، ۱۴ سطر: ۸۰ * ۱۴۰ قطع: ۱۳۰ * ۲۱۰ با خط شکسته نستعلیق

نوع کاغذ و تزئینات متن: کاغذ ترمه نخودی، آهارمهره. صفحه افتتاح دارای سرلوحه و کتیبه مذهب مرصع با نقوش اسلیمی و گل و برگ ختایی به رنگ‌های زر، لاجورد، نیلی، سرخ، سبز و صورتی. گره‌چینی دور سرلوحه به زر، تسمه اندازی به لاجورد؛ چپر دور متن به زر محرر و لاجورد؛ کمند اندازی به زر محرر؛ طلا اندازی بین سطرها؛ عناوین به سرخی

نوع و تزئینات جلد: مقوایی با روکش تیماج قهوه‌ای دارای حاشیه ریشه‌ای و جدول ضربی، اندرون کاغذ ابر و باد به رنگ‌های قهوه‌ای، سرخ و نخودی

آغاز: بمسله، طراز کلام مورخان سخن پرور و زبور اقلام نگارندگان قصص و سیر، حمد و ثنای ملک الملکی تواند بود که پادشاهان تاجدار و فرماندهان ذوی الاقتدار دیهیم ... اما بعد بر ضمائر ارباب بصائر و خواطر اصحاب مآثر مخفی و مستور نخواهد بود که در عصری از اعصار ضبط وقایع و تدوین احوالات ...

انجام: ... و ملاذ عرب و عجم است محکم کرده حسب فرمان قضا جریان روانه الکای فارس و هر طایفه در موضعی که بجهه نشیمن آنها مقرر شد مسکن و سواران ایشان در سلک ملتزمان موکب منصور منتظم گشتند.

انجامه: تحریر نمود دعاگو عباد را ابوالقاسم اینجو به تاریخ شهر جمادی الثانی سنه ۱۲۰۶ به اتمام رسید.

چنانچه پیداست این دستنویس ارزشمند هم از نظر قدمت و هم از نظر هنری و تزئینات بسیار با ارزش می باشد و این احتمال می رود که این دستنویس متعلق به امرا و وزرای زندیه بوده باشد. به هر حال این دستنویس اقدام نسخ تاریخ گیتی گشا می باشد که تنها در بردارنده بخش اصلی یعنی بخش نخست آن می باشد. این دستنویس کتابخانه ملی به عنوان دستنویس اساس کمینه در تصحیح بخش اول اثر، می تواند مورد استفاده قرار گیرد و با سایر دستنویس‌های نزدیک به اثر مقابله شود.

۶. نتیجه گیری

تاریخ گیتی گشا با دو ذیل خود یکی از مهم ترین منابع پژوهش در تاریخ عصر زندیه است و به دلیل نثر متکلفانه اثری با آن کمتر پرداخته شده و یا بعضا به دلیل دشواری نثر اثر برای خوانندگان همراه با دشواری‌هایی بوده است. این اثر روایت گر تاریخ دوره زندیه است و به دلیل حضور نویسندگان در متن تاریخ و یا دریافت مستقیم اخبار از اهمیت به سزایی برخوردار است. چنانچه در خلال این پژوهش اشاره گردید، به دلیل ارائه تصحیحی پر غلط، مخدوش، بدون گزارش اختلاف نسخ و در مواردی بازآفرینی اثر و از سویی با بررسی‌های صورت گرفته و با مراجعه به فهرس این مسئله روشن می شود که از این اثر قریب به ۳۷ دستنویس در کتابخانه‌های ایران و جهان موجود می باشد و بسا دستنویس‌هایی که بسیار به تاریخ تألیف گیتی گشا نزدیک بوده و مصحح از آن‌ها بهره نبرده است. بنابراین با دستیاب شدن این دستنویس‌ها این ضرورت احساس می شود که این اثر با اهمیت و ارزشمند مجدد مورد تصحیح و مذاقه قرار گیرد تا اثری منقح با تعلیقات از آن ارائه گردد. شایان ذکر است نگارنده این پژوهش به راهنمایی دکتر علیرضا شعبانلو و مشاوره دکتر فرانگ جهانگرد و دکتر علی سالاری شادی، تصحیح این اثر را به عنوان رساله

دکتری انتخاب نموده و در حال تصحیح اثر می‌باشد.

پی‌نوشت:

۱. محمدصادق نامی اصفهانی (متوفای ۱۲۰۴ق)، متخلص به نامی، شاعر و دبیر پرآوازه نیمه دوم سده دوازدهم هجری، وقایع نگار دربار کریم‌خان زند بوده است. نیاکان او نزدیک به ۱۵۰ سال به فرمان پادشاهان صفویه از فارس به اصفهان رفتند (کما بیش ۱۰۳۰ هجری) و به طبابت پادشاهان آن سامان سرگرم بودند. او از بزرگان سادات موسوی، از سلسله سادات موسوم به «حکیم سلمانی» اصفهان است و برادرزاده میرزا محمدرحیم حکیم باشی، پزشک و منشی سلطان صفوی به شمار می‌رفت. در اصفهان متولد شد. تاریخ تولد او مشخص نیست. محمدصادق در جوانی مشق انشا می‌کرد و در نظم و نثر چیره‌دست شد و افزون بر نویسندگی و شاعری و سرودن مثنوی‌هایی به پیروی از خمسه نظامی، به نوشتن تاریخ زندیان پرداخت.

او در شعر طبعی روان داشت و در انجمن ادبی صباحی شرکت می‌کرد و از شاعران طرفدار سبک بازگشت بود. او به تتبع و نظیره سازی آثار نظامی گنجوی علاقه زیاد داشت لذا خمسه‌ای موسوم به «نامی نامه» (و شامل «دُرچ گهر»، «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون»، «یوسف و زلیخا» و «وامق و عذرا») را به تقلید از خمسه نظامی سرود. پس از درگیری‌های فراوان زندیه و قاجاریه خصوصاً آقا محمدخان قاجار با جعفرخان و لطفعلی خان زند و انقراض سلسله زندیه، «نامی» مورد بی‌اعتنایی قرار گرفته و به فقر و فاقه مبتلا شد و در خوردن افیون افراط کرد. تاریخ مرگ او بر پایه گزارش شاگردش، میرزا عبدالکریم ۱۲۰۴ق بوده است. آثار او عبارتند از: خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، وامق و عذرا، یوسف و زلیخا، درج گوهر، ساقی نامه، دیوان اشعار، تاریخ گیتی‌گشا و منشآت.

۲. عبدالکریم بن علی‌رضا شریف، نویسنده «تاریخ زندیه»، «ذیل و تکمله تاریخ گیتی‌گشا». از زندگی او اطلاع چندانی در دست نیست؛ تنها می‌دانیم که شاگرد نامی اصفهانی بوده و ذیل خود را پس از ۱۲۱۰ق، نوشته است. آن‌گونه که سعید نفیسی در مقدمه‌اش بر کتاب «تاریخ گیتی‌گشا» می‌گوید از میرزا عبدالکریم بن علی‌رضا شریف آگاهی درستی نیست. ادگار بلوشه خاورشناس فرانسوی در فهرست کتاب‌های خطی فارسی کتابخانه ملی پاریس می‌نویسد: پس از مرگ میرزا محمدصادق نامی، میرزا عبدالکریم را که در قیومت نامی بود، میرزا حسین فراهانی وزیر مأمور کرد که این کتاب را تمام کند و پس از مرگ آخرین پادشاه زند لطفعلی خان در ۱۲۰۹ق، میرزا عبدالکریم به خدمت پادشاهان قاجار پیوست و تاریخی از سلطنت فتحعلی شاه نوشت.

ظاهراً این میرزا عبدالکریم بن علی‌رضا الشریف، همان عبدالکریم بن علی‌رضا الشریف الشهاوروی است که

فتحعلی شاه مأمور کرده است با میرزا محمدرضی تبریزی منشی معروف قرن سیزدهم ایران کتاب «زینة التواریخ» را که تاریخ عمومی از آغاز جهان تا سال ۱۲۲۶ ق است، بنویسد و از این قرار وی تا ۱۲۲۶ ق، زنده بوده است. کتاب کوچکی در تاریخ جانشینان کریم خان به نام «تاریخ زندیه» در لندن به دستگیری ارنست بیر خاورشناس آلمانی چاپ شده است که نام مؤلف در آن علی‌رضا بن عبدالکریم شیرازی آمده و احتمال بسیار می‌رود که آن هم از همین نویسنده مورد بحث باشد و کاتب نام او و پدر او را قلب کرده و به جای آنکه عبدالکریم بن علی‌رضا بنویسد، علی‌رضا بن عبدالکریم نوشته است.

مؤلف این ذیل، خود، در خاتمه آن در ذکر فرار لطفعلی خان از مرودشت به کرمان، می‌نویسد که در آن زمان در سلک ملتزمان آقا محمد خان بوده و در آن شب حضور داشته است. از این قرار وی پیش از نابود شدن لطفعلی خان، به دربار قاجاریان پیوسته است و چون در صحیفه ۳۷۳ از ذیل خود به «تاریخ گلشن مراد» تألیف میرزا ابوالحسن غفاری کاشانی که در ۱۲۱۰ ق، نوشته است اشار می‌کند، معلوم می‌شود که این ذیل خود را پس از ۱۲۱۰ ق، نوشته است.

۳. نویسنده ذیل دوم (بخش سوم) کتاب درباره پایان احوال لطفعلی خان و حاجی ابراهیم خان (کلانتر شیراز) محمدرضا شیرازی است که اطلاعی از وی در دست نیست. بر پایه متن ذیل دوم، او این ذیل را پس از ۱۲۱۹ ق به پایان رسانده است.

۴. ف: نشانه اختصاری فهرست همان کتابخانه می‌باشد، نشریه: نیز فهرستی است که اثر در آن نشریه معرفی شده است، فیلم‌ها: نیز فهرست میکروفیلم‌های آن دانشگاه یا کتابخانه می‌باشد.

۵. این دست‌نویس قدیمی‌ترین دست‌نویس تاریخ گیتی‌گشا می‌باشد که ابوالقاسم اینجو، کاتب اثر، صرفاً تاریخ گیتی‌گشا را به فاصله دو سال پس از مرگ نامی اصفهانی کتابت کرده است و چنانچه پیداست در بردارنده دو ذیل دیگر نیست.

۶. در فهرست آن کتابخانه مجلد ۴۸ این اثر با عنوان «تاریخ کریم خان زند» و بدون مولف معرفی شده است که با بررسی صورت گرفته آشکار می‌شود که این اثر همان تاریخ گیتی‌گشای می‌باشد.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

۱. کتاب (فارسی و لاتین)

۱. اعتصامی، یوسف (۱۳۱۱). فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد دوم، تهران: مطبعه مجلس.
۲. بهار، محمدتقی (۱۳۹۰). سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی، مجلد سوم، چاپ چهارم، تهران: زوّار.
۳. حسینی اشکوری، سید احمد (۱۳۸۴). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مؤسسه آیت الله العظمی بروجردی-قم، مجلد اول، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
۴. خاتمی، احمد (۱۳۸۰). تاریخ ادبیات ایران در دوره بازگشت ادبی، جلد دوم، چاپ دوم، تهران: پایا.
۵. دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۵۷). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، مجلد شانزدهم، تهران: دانشگاه تهران.
۶. درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)، مجلد اول و دوم، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۷. ----- (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، مجلد اول و ششم، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
۸. ر. پری، جان (۱۳۶۸)، کریم خان زند؛ تاریخ ایران بین سال‌های ۱۷۴۷-۱۷۷۹م، ترجمه علی محمد ساکی، تهران: نشر نو.
۹. شعبانی، رضا (۱۳۸۳)، تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه، تهران: سمت.
۱۰. ----- (۱۳۸۵)، کریم خان زند، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۱۱. شهاوری شیرازی، عبدالکریم بن علی‌رضا (۱۲۶۷ق)، تاریخ زندیه، تصحیح ارنست بیر، لیدن: بریل.
۱۲. طهرانی، آقا بزرگ (۱۳۳۵)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، الجزء العاشر، تهران: چاپخانه مجلس.
۱۳. ----- (۱۳۵۷ق)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، الجزء الثالث، نجف الاشرف: مطبعه العزی.
۱۴. غفاری، ابوالحسن (۱۳۶۹). گلشن مراد، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زرین.

۱۵. مشار، خان بابا (۱۳۵۰). فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، جلد اول، تهران: چاپخانه ارژنگ.
۱۶. منزوی، احمد (۱۳۴۸)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، مجلد ششم، تهران: موسسه فرهنگی منطقه‌ئی.
۱۷. ----- (۱۳۸۲)، فهرستواره کتاب‌های فارسی، مجلد دوم، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۸. مهدوی، مصلح‌الدین (۱۳۸۶)، اعلام اصفهان، مجلد دوم، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل.
۱۹. نامی اصفهانی، محمدصادق (۱۳۱۷)، تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ خاندان زند با دو ذیل آن، تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، تهران: کتابفروشی و چاپخانه اقبال.
۲۰. ----- (۱۳۶۸)، تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ خاندان زند، تحریر و تحشیه: عزیزالله بیات، تهران: امیرکبیر.
۲۱. ----- (۱۳۶۸)، تاریخ گیتی‌گشا، با مقدمه سعید نفیسی، چاپ چهارم، تهران: اقبال.
۲۲. ----- (۱۳۹۳)، نامه نامی؛ خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، وامق و عذرا، درج گهر؛ تصحیح راویه کردافشاری، وجیهه کرم‌پسندی، نسربین رستمی تهرانی، تهران: سخنوران.
۲۳. هدایتی، هادی (۱۳۳۴)، تاریخ زندیه؛ جلد اول، ایران در زمان کریم خان (۱۱۶۵-۱۱۹۳)، تهران: دانشگاه تهران.

۲. مقاله (فارسی و لاتین)

- الوندی، رضا؛ سهرابی، مینا (۱۳۹۷)، «بررسی لغات ترکی و مغولی تاریخ گیتی‌گشا»، فصلنامه تاریخ نو، س ۸ ش ۲۳، صص ۱۱۷-۱۲۶.
- شایسته، فریدون (۱۳۸۲)، «نگاهی به کتاب تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ خاندان زند»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا فروردین، اردیبهشت، ش ۶۶ و ۶۷، صص ۶۶-۶۸.
- کاکاوند، سمانه (۱۳۹۵)، «آئین‌های نوروزی در آیین تاریخ گیتی‌گشای زندیه»، فصلنامه فرهنگ مردم ایران، ش ۴۴. صص ۱-۱۹.

- فلامرزی، فاطمه (۱۳۹۵). «بررسی تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری نامی اصفهانی در تاریخ گیتی‌گشا»، فصلنامه پارسه، س ۱۶، ش ۲۶، صص ۱۳۳-۱۴۶.
- نیکوبخت، ناصر؛ رنجبران، عباس (۱۳۸۷). «نقد و تحلیل شیوه سعید نفیسی در تصحیح متون ادبی کلاسیک فارسی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، س ۱۶، ش ۶۰، صص ۱۳۱-۱۵۳.

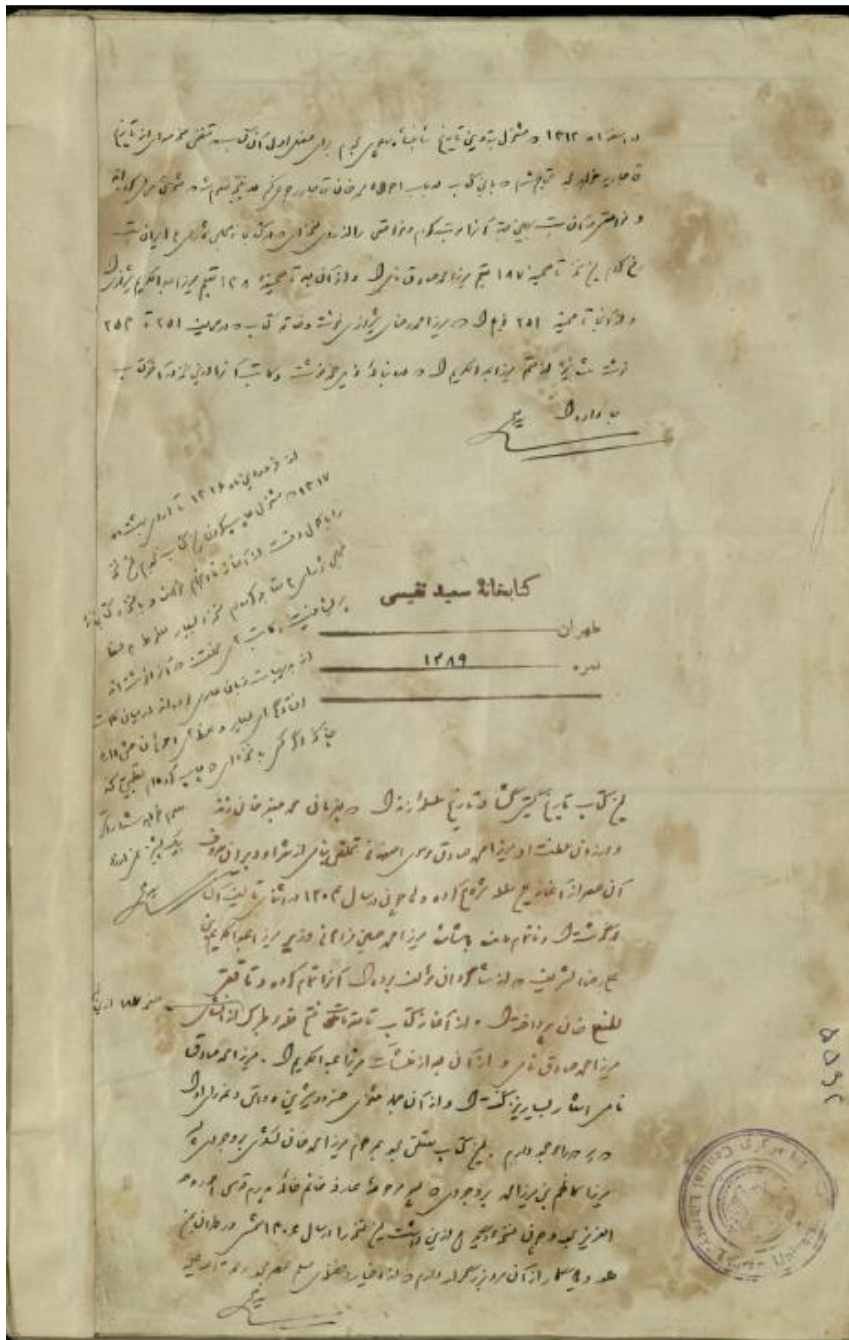
1. Beer, Ernst (1888). Das Tarikh-i Zandije, Des Ibn Abdel Karim Ali Riza Von Siraz, Liden : Druck Und Verlag von E. J. Brill.

۳. سایت‌ها:

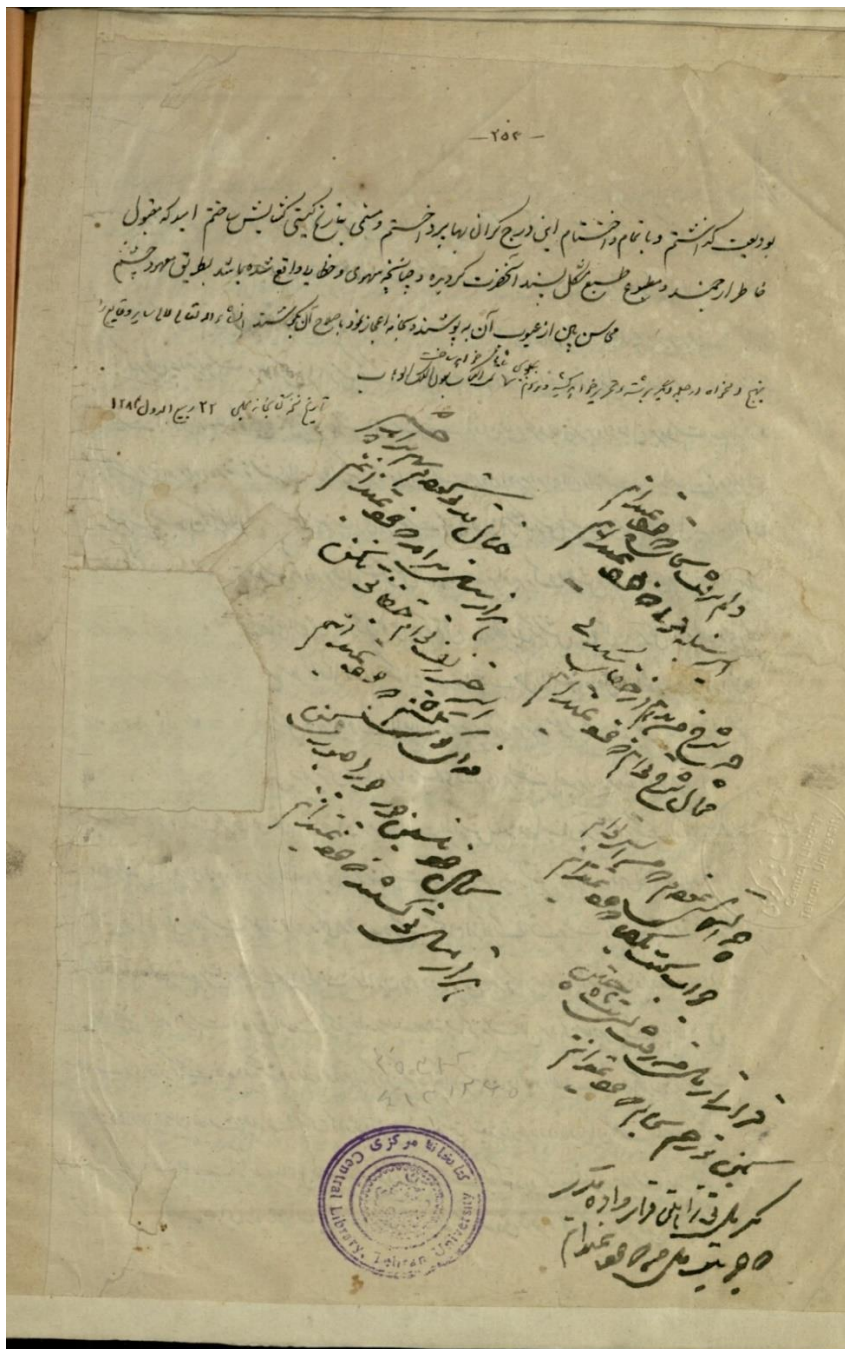
- <https://www.nlai.ir/>
- <https://iranicaonline.org/>

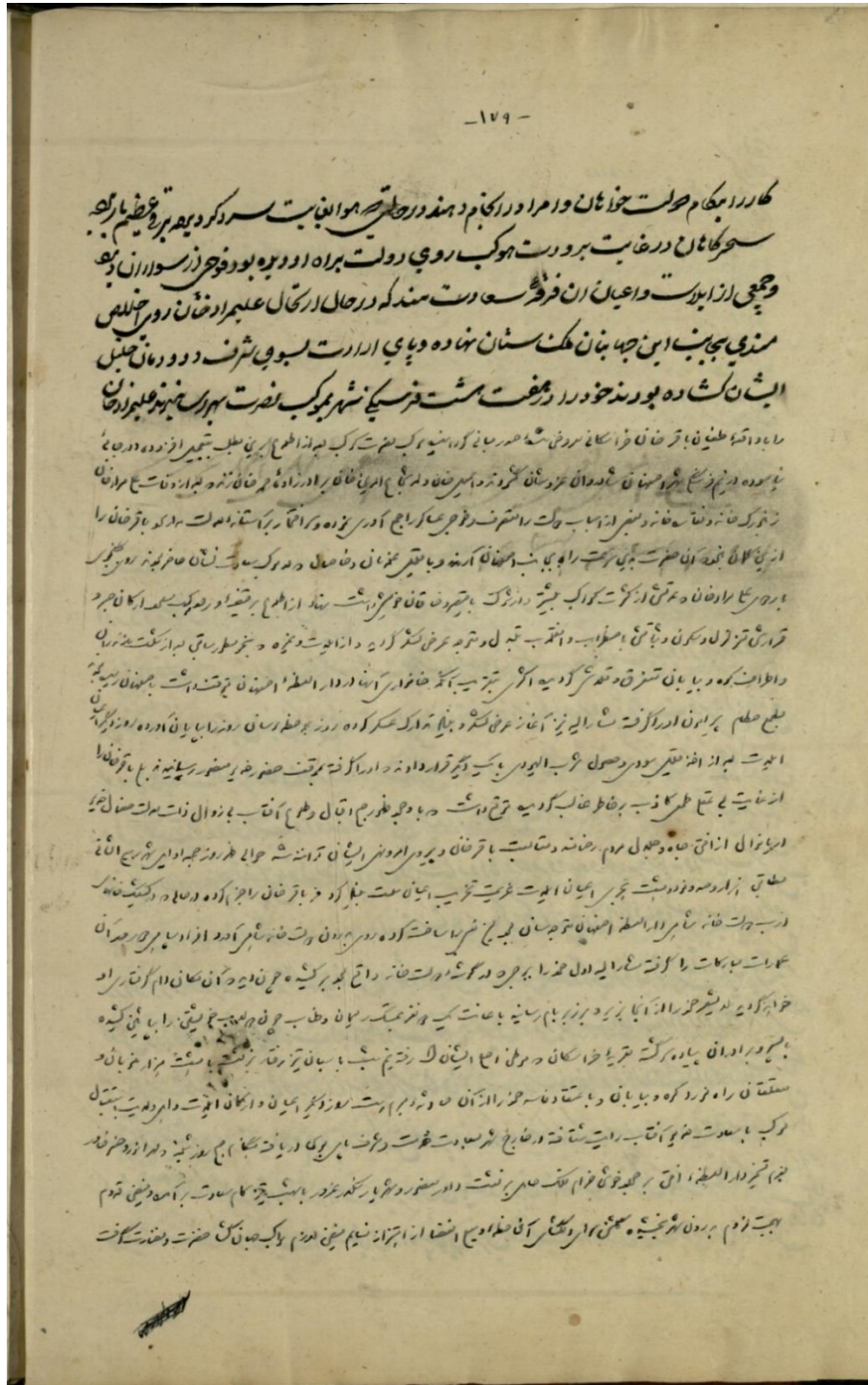
پیوست:

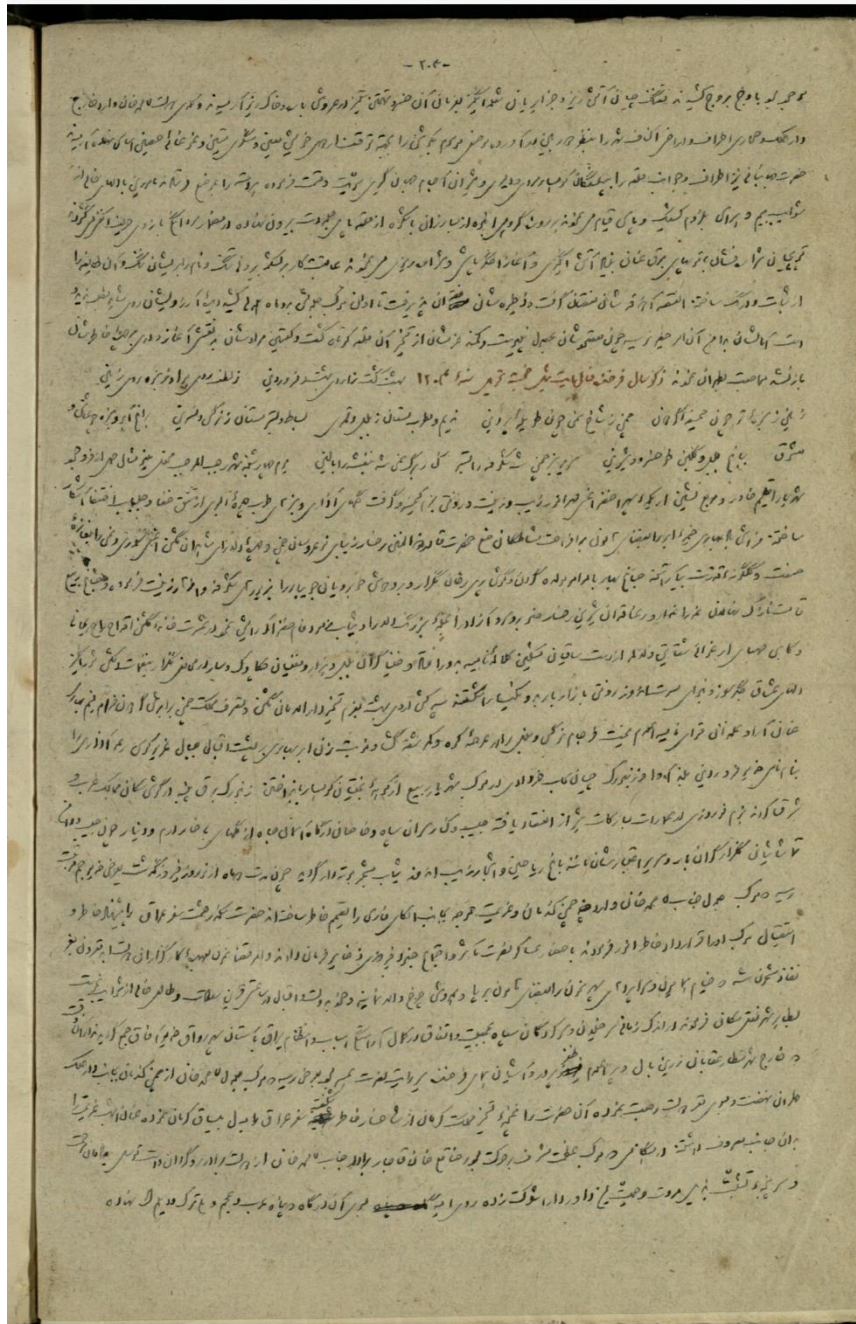
صفحه آغازین دست‌نویس شماره ۵۵۶۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

صفحه انجام و پایان دست‌نویس شماره ۵۵۶۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

صفحه ۱۷۹ و آغاز افتادگی‌های دست‌نویس شماره ۵۵۶۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

صفحه ۲۰۴ و پایان افتادگی‌های دست‌نویس شماره ۵۵۶۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران